

Pamäť nie sú dejiny* (Nesúvislé poznámky k súvislej téme)

RUDOLF CHMEL

Potvorský ťažké je klamať, keď nepoznáš pravdu
(Péter Esterházy: Harmonia caelestis)

1

Počúvam v rozhlase údajného experta na Štefánika, ako o ňom hovorí státisícim Slovákov, že predovšetkým miloval krásne ženy, dobré víno a svojich rodičov. Naozaj príkladný národný hrdina, hoden zákona o jeho zásluhách. Pozerám na inak celkom schopného mladého moderátora českej televízie, ako vo večerných správach hovorí iným státisícim svojich rodákov, že obdobie „Husákovej vlády“, teda 70.–80. roky minulého storočia, predstavuje najtemnejšie obdobie v českých či československých dejinách 20. storočia. Keďže zjavne nepočul o 50. rokoch, o Protektoráte, hovoril veľmi presvedčivo, isto mu mnohí, najmä rovnako mladí naslovo verili. Umrel, takisto nie tak dávno, legendárny švédsky režisér Ingmar Bergman a už ani nie taký mladý mienkotvorný kritik, ktorý by si mohol čosi pamätať z čias, keď sa tiež prispôboval, hovorí v tej istej televíznej spravodajskej relácii státisícim, aké to bolo úžasné vidieť jeho filmy v 60. rokoch, keď u nás bujnel socialistický realizmus – zrejme v interpretácii legendárnej novej vlny českého a slovenského filmu, znamenajúcej epochu vo svetovom filme! Horšie je, ak sa takýmto spôsobom angažujú v dezinterpretácii aj profesionálni, ba renomovaní historici (v televíznej relácii, inak priamo príkladnej pre popularizáciu historiografie, jeden z nich napríklad presviedčal vedomostichtivých českých divákov, že Slováci už na začiatku 80. rokov minulého storočia chceli samostatný štát, nespomenul, pravda, že v ľudáckej emigrácii). Príklady tohto typu sa dostávajú do vedomia, tlačia do menej informovaných i neinformovaných hláv s bohorovnosťou, ktorá je pre takéto vulgarizácie zjavne priamo podmienkou. Ako keby už prestala fungovať elementárna pamäť a ľubovôľa, nielen novinárska či politická, bola bez hraníc. A historiografická profesionalita, či aspoň

* Text bol pôvodne uverejnený v časopise *OS – Občianska spoločnosť*, 11, 2008, 2, s. 8-31.

faktografická korektnosť takisto. Ako vravieval Arthur Schopenhauer, dejiny súčasnosti sú infikované lžou ako pobeľhica syfilisom!

Aj preto minulosť, ktorá je ešte stále súčasťou našej pamäti, treba pripomínať, najmä však problematizovať, hoci tá spomienka bude vždy subjektívna a selektívna. Na rozdiel od tej praotcovskej histórie, na ktorú máme vraj byť hrdí, hoci vieme o nej veľmi málo, zväčša iba mýty, často falošné, však o tej najnovšej sú predsa len nejaké záznamy, nielen v archívoch eštbé. Tá má naozaj aj rozmer, možno menej príjemný, ale dôležitý – etický. A zväčša nie až taký hrdinský, aj napriek tomu by sme ho však nemuseli pred potomkami zatajovať či retušovať. Ibaže, tu už nebudú stačiť pamätníci, tu by mali nastúpiť interpreti nezaťaženi spomienkami. Spomínanie, prirodzene, bude jestvovať tak či tak. Napriek tomu, že pamäť, spomienky sú pokiaľ ide o vieryhodnosť veľmi rizikovým prameňom historiografie, ich čitateľská obľúbenosť a pôsobivosť nebude klesať. Už aj preto, že ľudia si, najmä ak memoáre pokrývajú ich reálne životy, radi sprítomňujú takzvané veľké dejiny, ktoré sa diali často mimo ich vedomia či pozornosti.

Keď som sa nedávno zúčastnil na seminári, na ktorom študenti a doktorandi podávali výsledky svojho štúdia archívnych materiálov o mechanizme ovládania a moci komunistickej strany na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v rokoch 1968–1989, uvedomil som si, že je to po takmer dvadsaťročí po prvý raz, keď sa mladá generácia, nazatážená sentimentom, emóciami, vecne a argumentovane usiluje pomenovať situáciu, ktorú vari tretina účastníkov ešte prežívala autenticky a spomínala na ňu väčšinou s dojatím (zväčša v sladkom zabudnutí na naozaj obludné 50. roky, na ktorých neraz aktívne participovala). Skutočnosť, že asi trištvrtstovka ďalších mladých ľudí prejavila o túto tému taký živý záujem (ale ani ona si akosi nekládla otázku hlbšej prehistórie normalizácie), ma takmer dojala, no zároveň znepokojovala otázkou, či by bol o ňu podobný dopyt napríklad aj na Slovensku, kde ešte stále väzíme radšej kdesi v stredoveku a nedávnu minulosť sme poslali do zabudnutia – ak len nie je spojená s nejakým, zväčša banálnym eštbáctvom. Ibaže, takéto účelové a selektívne zabúdanie nikde nevedie, presnejšie vedie k deformovaniu vedomia súčasných aj budúcich pokolení, ktoré, zdá sa, nebudú mať veľa dôvodov na hrdosť. Dejiny sú totiž zväčša také, že hrdinov v nich účinkuje iba pramálo. Dajú sa síce dodatočne „vyrobiť“, ba priamo uzákoniť, ako napokon všetko, ale ich trvanie je zvyčajne určené len volebnými periódami. V lepšom prípade režimami.

2

Už to tu raz bolo, dokonca aj po novembrovej zmene, keď samozvaní otcovia či skôr krstní otcovia vlasti sa nechávali odlievať, našťastie len do sádry. Možno i preto sa zakladanie štátu po pätnástich rokoch oslavovalo bez „otca zakladateľa“, aj tých kmotrov. V tom pamätnom čase, ktorý sa nám už zlieva do nepamäti, ho totiž sprevádzala politická nekultúrnosť

vysokého stupňa, nehovoriac o tom, že v ňom chýbala najmä osobnosť s mravným kreditom, ktorá by navyše zdôvodnila vznik nového štátu na primeranej myšlienkovvej, ak chcete, intelektuálnej úrovni. Nemohli to urobiť vierohodne ani starí národní komunisti („buržoázni nacionalisti“ už vymierali, resp. boli nepoužiteľní) ani ich mladší nasledovníci, ktorí na začiatku zmeny ešte netušili (až na malé výnimky), že národný záchranný pás bude pre nich taký výhodný, a už tobôž nie, teda nie vieryhodne, ideologicky starší ľudáci (predsa len ešte trochu prihnedí, ale aj zakríknutí – dosť hanby narobili v exile), ani novší insitní, históriu nepoznajúci, kabáty práve prevracajúci mladší, práve prebudení nacionalisti a novonárodovci rozličného pôvodu. Myšlienkový eklekticismus a pragmatizmus, ktorý sa rýchlo zvrhol na individuálnu privatizačnú rabovačku, pravdaže, len dosť ťažko možno oficiálne položiť do fundamentu štátu a žiadať od občanov hrdosť na gründerské časy, keď sa teroristické únosy občanov nielen diali, ale aj amnestovali. Realita bola, zdá sa, priveľmi pragmaticko-privatizačná, než aby sa niekto zamýšľal nad tým, čo je ten nový štát, na akých pilieroch je založený, aké sú jeho historické či nebodaj historicko-filozofické základy. Dodnes sa nad tým nikto fundamentálne nezamyslel a tento stav národnej „nerereflexie“ či bezvedomia je vlastne charakteristický pre deficit rozpravy o tom, kde sme sa po roku 1993 vybrali a kam sme sa dostali, pre totálnu neprítomnosť rozpravy o zmysle našich dejín. Na takomto deficite budovať národnú a štátnu hrdosť je, mierne povedané, nemožné.

Takýto deficit, prinajmenšom už poldruhadesaťročný, sa nedá nahradiť žiadnym vládnym, ministerským nariadením či predpisom o hrdosti na dejiny, ani parlamentným vyhlásením či nebodaj priamo zákonom o uctievaní otcov či praotcov národa. Takýto deficit sa dá nahradiť iba dôkladným, permanentným kritickým štúdiom našej minulosti na základe poznatkov historiografie, nezaťaženej politikou či ideológiou. Všetko ostatné je – podenková propaganda. Dejiny totiž, zopakujme si, neprebiehajú len hrdinsky, nielen slovenské, ale aj, a najmä, všedne, teda nehrdinsky, prispôsobivo, neraz zbabelo.

3

Keď sa pár týždňov po skončení druhej svetovej vojny, po páde Protektorátu Böhmen und Mähren aj prvej Slovenskej republiky, v júni 1945, v prejave vo vyvraždených Lidiciach vyjadroval nie práve najhrdinskejší prezident obnovenej Československej republiky, Edvard Beneš o morálnom stave spoločnosti, zaťal nepochybne do živej rany nielen svojich českých rodákov, keď im pripomenul, že väčšina národa „až do poslednej chvíle pred konečným pádom tohto ničomného systému ho mlčky trpela alebo priamo s ním súhlasila“. A ešte stále enfant terrible slovenskej spoločnosti, literárny kritik Alexander Matuška, v nasledujúcom povojnovom roku na adresu svojich slovenských rodákov, ktorí sa už-už nadrapovali za novou mocou, dokonca hovoril: „v Bystrici alebo kde po zatlačení Povstania do hôr sami gestapáci sa vyjadrovali, že prešli celú Európu, že však nikde nevideli toľko vzájomného

udavačstva a pomáhania si do hrobu ako na Slovensku. A gestapáci vedeli, čo vravia“.

Vavrovi Šrobárovi, slovenskému politikovi, ktorému celý život prišlo stráviť s nálepkou čechoslovakistu, sa napríklad už pred sto rokmi dokonca videlo, že „zo slovenského koreňa je najviac renegátov v Uhorsku, ba skoro je úplná pravda, že Slovensko zásobilo renegátmi celé Uhorsko“ a trochu to osolil ešte údajom, že 90 % katolíckeho kňazstva stojí v tom roku 1907 v maďarizačnom tábore (ktovie, v akom tábore sú ich nasledovníci dnes?!). Takéto skutočnosti sa, pravdaže, do oficiálneho dejepisu dostávali iba výmimočne, nanajvýš ako dôsledok maďarizácie, ale nie výsledok historického procesu, ktorý mal svoje príčiny a v iných súvislostiach sa objavuje dodnes.

Lebo – aj takí sme boli. Ľudia sa totiž prispôbovali vždy, nielen Slováci, hoci najmä v dejinách 20. storočia sme si prispôsobovania, úsilia o prežitie užili neúrekom. A to sme sa stále dovolávali a dovolávame Jánošíka, tradície, ktorá mala byť výrazom nášho hrdinstva, odbojnosti, nebodaj charakternosti a poctivosti... V tom osmičkovom roku 1968, po augustovej okupácii, to rozvinutá ľudová tvorivosť iba potvrdila, keď medzi „revolučnými“ nápismi na múroch sa medzi inými objavil pre naše prispôsobovanie vari najpríznačnejší: „Prežili sme Hitlera, prežijeme aj Brežneva!“

Lubomír Lipták po dôkladnej analýze slovenských dejín 20. storočia už roku 1968 videl v nich na jednej strane veľkú silu prispôsobivosti, politického oportunistu, ale aj rebelantského opozičníctva, radikálnej negácie. Pripomínal, že mixtúre evolučných a revolučných prvkov, pokore i vzdoru dávala osobitné zafarbenie dlhá nesvojprávnosť Slovenska, neustála cudzia nadvláda. Ale podľa tohto historika s espiritom na slovenské pomery nadzvyčajným, už od čias uhorských bola príčinou oportunitu občanov aj veľká, priamo „chlebová“ závislosť našej spoločnosti na štátnej moci. Keď sa potom v komunizme stal vlastne štátnym zamestnancom každý, cesta do pekiel bola, zdalo sa, že na večné časy, vydláždená. Lenže závislosť na štátnej moci sa nezačala a ani neskončila komunizmom...

4

Prežiť. Táto existenčná aj existencionálna otázka nielen našich dejín, nás nástoživo oslovila aj v čase rozpadu československého medzivojnového štátu. Keď Jozef Tiso dostal 13. marca 1939 v Berlíne od Hitlera „ponuku“ na prežitie – samostatný štát alebo jeho rozparcelovanie medzi susedov, najmä nedečkavých južných – nemal fakticky na výber. Sami ľudáci sa nestačili čudovať, ako hladko to ide, nehovoriac o tom, že neboli na to pripravení. Ba mnohí, ktorí zaň 14. marca hlasovali, ho možno ani nechceli, prijímali ho ako menšie zlo – podmienku prežitia (pravdaže, boli aj radikáli, ktorí boli rovno za národný socializmus, teda nacizmus). Nebolo to však také jednoduché, ako sa vtedy videlo Ladislavovi Hanusovi, že totiž nový štát „dovrší zjednocovací proces slovenského národa“. Ten proces sa napokon

nezavšíl ani v Slovenskom národnom povstaní, ani po „víťaznom februári“ roku 1948, ani po „zamatovom prevrate“ roku 1989, ba ani po vzniku samostatného štátu roku 1993, nezavšíl sa dodnes. V Povstaní sme však otázku prežitia riešili aspoň výnimočne netradične – nasadením i obetovaním svojho života, čo sa od tých čias, ale ani nikdy dovtedy vlastne nestalo. Aj vďaka tomu sme sa nemuseli, ako tí Rakušania napríklad, ukájať milosrdnými lžami o sebe ako o obetiach druhej svetovej vojny (spomínali by sme ako tí rakúski pamätníci dávno po vojne spolu s naším arcibiskupom či neskoršími pamätníkmi komunizmu: „Mali sme sa dobre, nič nám nechýbalo“!).

Ibaže, všetko bolo trochu inak. Pravdou je, že Slováci v tom marci 1939 si nemali veľmi z čoho vyberať, ak chceli, akože chceli, prežiť. Adam Michnik, ktorý sa na to pozerá aj s dejinnou skúsenosťou poľskej spoločnosti, píše, vedome riskujúc, že to bol pre slovenský národ iste aj spôsob, „ako prežiť vo vojnovom pekle“. Dodáva však, že to všetko nič nemení na skutočnosti, „že Tisov štát bol a ostáva čiernou stránkou slovenskej histórie“ a že „slovenské vedomie musí v rámci suverénneho štátu otvorene zúčtovať s týmto hanebným dedičstvom“. Dodajme: dodnes sa tak nestalo. Adam Michnik nám pripomenul starý nikdy nedokončený spor či dilemu, ktorú slovenské historické vedomie ešte stále nestrávil: ak bol vznik slovenského štátu kľúčovým momentom slovenskej histórie, tak Povstanie bolo chybou, ak bol kľúčový protihitlerovský odpor, potom by mali byť tvorcovia slovenského štátu zradcami. Odkazuje nám preto dobromyseľne, ale nedvojznačne: „Súčasťou slovenského dedičstva je tak Tiso, ako aj Husák. Ani fašizmus ani komunizmus sa nedá vymazať zo slovenského dedičstva“. Prehodnotenie tohto dedičstva sa zvyčajne nedá absolvovať v prvej generácii, keď aktéri prežitia ho ešte chcú ovplyvňovať svojimi intervenciami. Treba k nemu väčší odstup i nadhľad. Ale nemožno ho ani poslať do zabudnutia. Nemožno sa s ním nevyrovnávať.

5

Keď som nie tak dávno pri neskorovečernom narábaní s televíznym ovládačom natrafil na „pervom kanale“ ruskej televízie na vášnivú diskusiu o spochybňovaných pamätníkoch sovietskym vojakom v baltských krajinách a v Poľsku, na debatu o osloboditeľoch alias okupantoch, znova som si spomenul na známy aforizmus Stanislava Jerzyho Leca, o tom, že inak vonia seno milencovi a inak koňovi, aforizmus, ktorý by mohol byť v erbe všetkých možných ústavov pamäti, zabúdania, historického vyrovnania, zmierenia, naprávania dejín. Z tej ruskej televíznej debaty, samozrejme, nevyšiel víťaz, pozitívne sa mi však zdalo, že sa jej zúčastnili aj aktéri dotknutej, „okupovanej“ strany, hoci, očividne z celej emotívnej rozpravy trčali najmä stereotypy, predsudky, ktoré fungujú v ruskej spoločnosti priamo kolosálne. Ale, veľký národ – veľké mýty i veľké predsudky! Na staré dobré tabu si tam ešte dlho nikto nesiahne ani malíčkcom, vrátane nielen antifašizmu, ale i komunizmu. Aj pre ich

previazanosť nebude ešte asi dlho možné dobre pochopiť chyby v prvom a obľudnosť v druhom. V každom prípade však vášne, ktoré diskusiu poznačili, svedčili o tom, že táto agenda je vo vedomí ruskej spoločnosti stále mimoriadne silná, prinajmenšom dáva zabudnúť na iné problémy a dobre živí veľkoruský šovinizmus, aj vyžadovanú dosmrtnú vďaku za oslobodenie. Už naozaj len špecifický spôsob vyrovnania sa s minulosťou znamená skutočnosť, že roku 2008 predstavuje pre Rusov najväčšiu postavu ich dejín masový vrah (okrem iných „predností“) – J. V. Stalin. Pravda, vtedy, kým neprišiel Chruščov roku 1956 s odhalením jeho zverstiev, ktoré aj našim komunistom otvárali postupne oči, vtedy bol Rusi hegemónom rešpektovanej veľmoci...

A propos, iste by sme i v našom československom a najmä slovenskom rusofilstve dodnes boli vďačnejší za to oslobodenie roku 1945, keby ho roku 1968 nevystriedala priam učebnicová veľmocenská okupácia, drzo sa vydávajúca za oslobodenie! Priznal to po novembrovej zmene dokonca aj Gustáv Husák, keď sa o veci vyjadril celkom jednoznačne, aj keď i sebaospravedľujúco: „Kto dešifruje koloniálne metódy Sovietov?“, pýtal sa aj v súvislosti s piatou kolónou (Biľakom a spol.) a resignovane prognózoval: „Asi nikto. Kto pravdivo zhodnotí všetky stránky okupácie, v ktorej sme museli pracovať? A to bola naozaj okupácia“.

Inak, oslobodenie – okupácia, víťazi – obeť, častá téma pamäti i historiografie a ešte častejšie sa objavujúca v polemikách odborníkov i amatérov-politikov a sem-tam i radových občanov, je stále živá. Nielen v Estónsku, kde ju chceli riešiť premiestnením pamätníka. Maďari sú obeťou Trianonu už pomaly takmer storočie a stále si nárokuje historickú satisfakciu (v dlhodobých prieskumoch len jedno percento Maďarov považuje Trianon za správne riešenie). A koľké viny, obeť sa vynárajú z nedávnych historických zauzlenín, z ktorých sa vzájomne presviedčajú, že sú obeťou takisto Srbi ako Chorváti či Kosovci, Arabi i Izraelci, Arménci a Turci v Azerbajdžane, katolíci i protestanti v Severnom Írsku. O Gruzíncoch, Abcházcoch, Osetíncoch a Rusoch nevraviac...

6

Timothy Garton Ash pripomína, že až do druhej svetovej vojny sa dejinné udalosti (revolúcie, vojny) vo všeobecnosti končili pri posudzovaní minulosti sloganom zabudnúť a odpustiť. Od druhej svetovej vojny ho však vymenil slogan: pamätať a potrestať. Princíp zabúdania vystriedal princíp tribunálneho súdu. Ešte žijúce generácie sú tak svedkami dvoch kardinálnych zúctovaní: s minulosťou druhej svetovej vojny a komunizmu (do istej miery – prípad haagskeho tribunálu to dokumentuje – aj s niektorými čiastkovými a historicky čerstvými udalosťami, personifikovanými osobami, ktoré tribunál súdi ako masových vrahov, hoci doma majú u značnej časti obyvateľstva už zaživa auru hrdinov a mučeníkov).

Samuel Huntington však v súvislosti s otázkou, či sa majú podnikat pokusy súdne stíhať predstaviteľov totalitných režimov za porušovanie ľudských práv, hovorí, že politické náklady takých pokusov bývajú značne väčšie ako morálny prospech. Dokonca dodáva, že pri voľbe medzi alternatívou obžalovať a trestať a alternatívou odpustiť a zabudnúť znamená každé rozhodnutie obrovské problémy a najmenej neuspokojivým riešením možno je: neobžalovať, neodpúšťať a – predovšetkým – nezabúdať. Spoločnosť, ktorá sa z totality vydá na cestu demokracie podľa Huntingtona, potrebuje obnovenie normálnych vzťahov. Musí sa dohovoriť, nie ďalej rozdeľovať a súdiť, radí znalec globálnych civilizačných konfliktov, ale aj ich národných nuansí.

Akosi však niet s čím zúčtovať, s minulosťou ani v trhovom kapitalizme či v liberálnej demokracii, hoci by to isto pri hlbšom pohľade nebolo také márne, a nebolo by treba ísť až do vyvražďovania Indiánov Američanmi, či osobitne ľudskoprávneho vzťahu tamže k černochoch (nedávne ospravedlnenie Kongresu za otroctvo je v tejto súvislosti trochu bizarné), ale ani ku koloniálnej minulosti Angličanov, Francúzov a ďalších národov, ktorá asi nebude tvoriť najsvetlejšiu stránku ich dejín, keď raz príde na to reč. (No ktoré učebnice dejepisu odkrývajú temné stránky, zločiny vlastného národa?!)

Na tento typ zlyhania intelektuálov, ale nielen ich, v trhovom kapitalizme či liberálnej demokracii komparatívne trochu zabudol vo svojej poslednej, inak vynikajúcej knihe Pokúšania neslobody aj o maximálnu objektívnosť sa usilujúci Ralf Dahrendorf. Ako keby sa mu nehodili do jeho priehľadného schematickeho konceptu, v ktorom sa zrkadlia iba fašistické a komunistické zlyhania.

7

Romantické hrdinstvo verzus realistická prispôsobivosť, občianska odvaha alebo kompromisy s vlastným svedomím – aj takto by sa možno dalo isto trochu zjednodušene pozrieť na životy generácií našej spoločnosti v poslednom trištvrtstoročí, ba možno i v dlhšom časovom úseku našich moderných dejín. Teda prinajmenšom od čias, kedy sme v našej histórii schopní identifikovať zástoj intelektuálov. To jest od národného obrodzenia, ak si spomenieme na to Kollárovo pre nás neskôr ešte charakteristickejšie – nesúďte nás podľa toho, čo sme mali, ale podľa toho, čo sme mohli...

Zostaňme, aj s Kollárovou výčitkou-nevýčitkou, najmä v uplynulom storočí, napriek tomu, že väčšinu, ak nie takmer všetkých našich rodákov, už netrápi ani odpoveď na to, čo sme mohli, nieto už na to, čo sme mali urobiť, aby sme sa mohli pozrieť do zrkadla. Ono vyrovnanie s minulosťou (fašistickou, komunistickou isto), pravdaže, nie je vecou masovou, ale, žiaľ, ani malého počtu intelektuálov. Ešte tak vyrovnanie sa s Maďarmi, ale v prevedení, že buď pristúpia na našu interpretáciu, alebo niet o čom rokovať. V tejto agende máme teda úplne

jasno, v spomínaných dvoch domácich – fašistickej a komunistickej (iste s medzinárodným kontextom) – už menej, ak vôbec! Keď naivne hovorím o záujme intelektuálnom, myslím aj na univerzálnejší rozmer vecí, hoci dejiny každodennosti, teda súkromné dejiny individuálnych osudov miliónov občanov nie sú väčšinou dejinami veľkej politiky, tí sú skôr jej predmetom. Ich malé príbehy, komické či tragické, najmä však tragikomické, sa síce raz za čas pretnú s tými veľkými dejinami, ale ich podmetom sú zväčša politici, ktorí s nimi v každom režime manipulujú.

Ak teda teraz dáme do zátvorky naše vyrovnávanie sa s Maďarmi (hoci nás najmä za roky 1945-1948 neminie!), tak slovenská, česko-slovenská (a, pravdaže, aj maďarská), ale prinajmenšom európska téma – vyrovnanie s minulosťou – predstavuje dve historické traumy, o ktorých terapii hovorili citovaní Ash a Hantington či Michnik, traumy, z ktorých sa však ani pomocou tejto terapie ľady ešte dostatočne neroztopili. Dve totality, s ktorými sme si – pradedovia, dedovia, otcovia i synovia – užili i zakolaborovali, prežili ich s väčšími-menšími „šrámami“, oslovovali našich predchodcov i súčasníkov, jedných s čistejšími, iných aj so zločinnými úmyslami, tieto – ak ich trochu abstrahujeme – témy znamenali pre intelektuálov najmä veľké pokúšanie neslobody. Tí, ktorí ho unesú, s Dahrendorfom hovoriac, „zvodom odolajú“, lebo „pokúšenie neslobody je živnou pôdou pre slabosť tých intelektuálov, ktorí nedokážu uniesť slobodu“.

Dahrendorf podáva pomerne výstižnú charakteristiku európskych intelektuálov (narodených na konci prvého desaťročia minulého storočia), ktorí sa profilovali práve na vzťahu k dvom spomínaným totalitám – fašistickej a komunistickej. Ako „nepoškvrnených“ vyňal iba troch (Popper, Aron, Berlin), ktorí však mali to šťastie, že nežili v totalitách, neboli hrdinami ani mučeníkmi, ale boli angažovanými pozorovateľmi, zastupujúcimi záujmy slobody, erazmovcami, teda nasledovníkmi Erazma Rotterdamského v pravom zmysle slova, bez výhrad. Všetci ostatní boli v lepšom prípade erazmovcami podmienenými, s výhradami, teda takí, ktorí si zakoketovali naľavo alebo napravo s fašizmom či komunizmom. Koľko intelektuálov zlákal národný socializmus, teda nacizmus, koľkých komunizmus? Koľkí mali k nim prinajmenšom ambivalentný vzťah? Ale takisto platí, koľko je, dajme tomu u nás, tých svätcov, ktorí môžu hodiť kameňom? Lebo platí aj to, čo Dahrendorf hovorí o jednom nemeckom oportunistovi v časoch fašizmu, po vojne kodifikovanom na „svedomie Nemecka“: „Ten, kto zažil totalitný režim, mu prepáči“ a opravedľujúco dodáva: „erazmovci nie sú hrdinovia a mučeníci tiež nie“. Na otázku, či by sme mali byť k ľuďom, ktorí prechodne prepadli pokúšeniu doby zhovievaví, Dahrendorf odpovedá, že „záleží na tom, ako dlho oslnenie trvalo, ale tiež, čo urobili“. Predovšetkým však záleží na odpovedi na obrátenú otázku: „Kto v oných kritických rokoch pokúšeniu nepodľahol“, kto „prejavil voči zvodom doby imunitu?“

Zoznam, ten prvý, by bol isto predlhý a nezačínal by sa len Martinom Heideggerom, Jeanom Paulom Sartrom a nekončil by sa len Ladislavom Hanusom, Milom Urbanom, Jozefom Cígerom Hronským, Dominikom Tatarkom, Ladislavom Mňačkom, Jurajom Špitzerom, či Vladimírom Mináčom, Miroslavom Válkom, resp. Milanom Kunderom, Arnoštom Lustigom, Ivanom Klímom, Milanom Uhdem, Ludvíkom Vaculíkom a ďalšími, ktorých spomína vo svojich pamätiach Pavel Kohout s výčitkou, že on jediný zostal v českej verejnosti fackovacím panákom, ktorý si má odniesť viny za všetkých komunistov 50. rokov minulého storočia. Ten Kohout, ktorý sa už koncom 60. rokov – v Denníku kontrarevolucionára – rozhodol, že nezamietie svoj rozporuplný životný príbeh do orwellovskej pamäťovej diery, ale ho otvorí čitateľom. Ako však píše, netušil vtedy, že vytvára „zberný typ idiota či karieristu alebo snád' i zločinca“, že sa stane nominálnou kvintesenciou blbosti, servility alebo dokonca trestnej spolupráce s potlačovateľmi slobody. Obracia sa preto vo svojich nedávnych memoároch na vyššie menovaných s otázkou, ktorá má isto širšiu platnosť: „Žili ste snád' inde a mysleli i jednali podstatne inak, generační druhovia, moji súputníci, moji priatelia?“

Napriek tomu, že zo slovenského pohľadu by sa zdala česká situácia naklonenejšia k širšiemu spoločenskému diskurzu o minulosti (prispieva k tomu najmä, ale nielen, umelecký a dokumentárny film, so slovenským neporovnateľný), politológ Jiří Pehe hovorí, že Česi neboli zatiaľ schopní vydiskutovať si medzi sebou v tvrdej národnej debate, aká bola skutočná povaha komunistického režimu, „kto a ako sa na ňom podieľal, čo je odpustiteľné a čo nie. Takmer všetci sa tvária, ako by existovali mimo režimu a boli len jeho mlčiacimi obeťami“.

Ibaže, zopakujme si s Ashom aj Huntingtonom, nájsť pomer medzi pamätaním a potrestaním sa ani po druhej svetovej vojne nepodarilo. Pokusy o nezabúdanie a zároveň o neobžalovanie a neodpúšťanie, napriek ich inštitucionalizácii, sa nateraz nedaria. Vyrovnanie s minulosťou je stále skôr ilúziou ako realitou, hoci isto platí michnikovské – amnestia áno, amnézia nie.

8

Milan Kundera kedysi v roku 1978 spomínal, že keď sa menia názvy ulíc, „vymazáva sa mestu pamäť, vymýva sa mu mozog tak dlho, až je z neho kafkovské mesto bez spomienok, anonymný príznak“. Naozaj, najznámejší spôsob jednoduchého, ale najmä zjednodušeného vyrovnávania sa s minulosťou je, aj u nás veľmi obľúbené vymazávanie pamäti, vymývanie mozgov, vrátane váľania sôch, búst, premenovávaní uličných a iných tabúľ. O „vyšších“ formách uzákoňovania zásluh osobností nehovoriac. Tu vlády, parlamenty, magistráty, samosprávy majú jedinečnú možnosť „presvedčiť“ svojich občanov o tom, čo si majú myslieť o minulosti, o historických osobnostiach, udalostiach. Zažili sme to v 20. storočí niekoľkokrát, po 89. i po 93. roku tiež celkom výdatne, aj za účasti nadšených historikov-amatérov a politikov. Našťastie, úradné nariadovanie uznávania nejakých hodnôt už ľudia po toľkých skúsenostiach prijímajú skôr skepticky. Ale napríklad aj v takom Španielsku po páde

Franka s tým majú problémy dodnes (hoci skončilo občiansku vojnu pamätníkom všetkým obetiam bez rozdielu), o francúzskom vyrovnávaní s druhou svetovou vojnou či s vojnou v Alžírsku ani nevraviac.

T. G. Ash píše, že vo Francúzsku sa diskusia o vojnovom Francúzsku začala v súvislosti s dokumentárnym filmom Marcela Ophulsa *La chagrin et la pitié*, v ktorom svedkovia vypovedajú o tom, čo sa dialo v istom malom meste počas vojny. Ako sa správali miestni policajti a úradníci, ale najmä „obyčajní ľudia“. Tento obraz sproblematizoval, spochybnil gaullistami dovtedy pestovaný mýtus o „bojujúcom“ Francúzsku. Film premietali – po mnohých prekážkach – od jari 1971. (Ak sme už pri Francúzoch, pripomeňme, že keď hitlerovské vojská obsadili ich krajinu, tak iba jeden-jediný policajt podal na protest demisiu. Všetci ostatní s väčšou či menšou horlivosťou slúžili ďalej. Aj po vojne! Ale vieme, ako to bolo u nás!)

Inak, dokumentárny film je vo veci vyrovnávania, zúčtovávania s minulosťou možno žáner najprípádnejší – bolo to vidno na Hanákových Papierových hlavách, aj keď ich záber bol generálny, ale napríklad aj na Hudecovom dokumente o povojnovom pogrome v Topoľčanoch, ktorý práve cez zdanlivý historický detail ponúkol univerzálny príbeh, nastavujúci našej minulosti nehrdinské zrkadlo (nie nepríznačne najprv svojsky slovenskou verejnoprávnou televíziou sproblematizované!).

9

Keďže koniec komunizmu sa aj u nás udial na báze „dohodnutej zmeny“ (jediné krviprelievanie, ak odrátame neskoršie juhoslovanské, ale to bolo sprievodným znakom rozpadu komunizmu, sa v tomto komunistickom priestore odohralo v Rumunsku), keďže, s českým historikom a publicistom Petrom Zídkom hovoriac, „komunistom, ktorí sa v novembri a decembri 1989 bleskove premenili na demokratov, vďačíme za to, že prevrat pripomínal happening, a nie občiansku vojnu“ (dodajme, že podľa prieskumov verejnej mienky boli vtedy za kapitalizmus tri percentá opýtaných, za socializmus, hoci už „obrozený“, viac ako sedemdesiat percent, ale, medzi nami, u susedov ešte nedávno hodnotilo Jánosa Kádára kladne šesťdesiat percent Maďarov). Aj preto vyrovnanie a vyrovnávanie starého účtu sa deje-nedeje, nielen u nás, zvlášťne, jemne povedané konfúzne, zmätene. Nedeje sa potrestaním, čo by bolo možno v poriadku, ak pripustíme, že išlo o dohodnutú zmenu a happening v optimálnej medzinárodnej situácii, ale ani pamätaním, čo už je horšie. Nedošlo k nemu však ani napriek legálnym či divokým lustráciám, napriek hrabaniu sa v iných vnútornostiach včerajších eštébákov, ich náčelníkov (na tých sa vlastne zabudlo) aj radových poskokov, ale keďže sa nedohodli pri tej dohodnutej zmene transparentné pravidlá, nedošlo ani k onomu španielskemu *pofrankovskému ruptura pactado* (dohodnutému prelomu) so všetkými dôsledkami (amnestia na zločiny spáchané z politických pohnútok, oficiálne –

v mene zmierenia – boli zničené dokumenty politickej polície a frankistickej strany), keďže nedošlo k mnohému inému (nedokázala sa očistiť, resp. s čistým štítom z toho marazmu vyjsť ani taká ochrankyňa morálky ako cirkev), takmer dvadsať rokov po páde komunizmu sa začíname s vášňou, hodnou príjemnejšej veci, venovať novým historickým lustráciám, rekrimináciám, naháňame arcibiskupov, premiérov, ministrov, umelcov, vedcov, spevákov, športovcov, o multimilionároch a miliardároch nehovoriac. Neskoro...

„Oddeľujeme minulosť hrubou čiarou“, povedal Tadeusz Mazowiecki, premiér prvej poľskej demokratickej vlády roku 1989, a výsledok tohto veľkorysého postoja žnú poľskí demokrati dodnes. Adam Michnik pripomína, že nie tak dávne poľské lustrácie, to jest vyhľadávanie tých, ktorí medzi rokmi 1944 a 1990 skryte spolupracovali s tajnou políciou, a ich vyhostenie z verejných funkcií, by trvalo sedemnášť rokov a dotklo by sa asi sedemsto tisíc osôb. My sme si, dokonca zásluhou nezabudnuteľného Jána Langoša vcelku konsenzuálne, založili na archiváciu kolaborácie ústav (len jeho patetické meno by sa malo skôr zmeniť na ústav nezabúdania, pamäť národa či národná pamäť je v tomto prípade tak trochu nezmysel, rovnaký ako kolektívna, napríklad národná vina, ale aj kolektívna, národná nevina!) a niektorí horlivci ho už išli ťahať až do 19. storočia, v zmysle jeho štatútu by možno mali začať spočítavaním odrodilcov a ak by išli po súčasnosť, ani by sa nedorátali. (Hoci mám silné podozrenie, že tí politici-historici-amatéri to chcú tam „ťahať“ najmä preto, aby sme spočítali našich maďarských nepriateľov a potom vydali v zlatoreze ich „zoznam“!) Ale zabudnúť naše nehrdinstvo zrušením tejto inštitúcie dnes je zjavne len účelom na zabudnutie minulosti aktuálnych gaunerov, politických aj iných.

Lebo my sme sa od čias slobody či voľnosti, teda slobody prejavu, vždy radšej venovali vyrovnávaniu a najmä „vyrovnávaniu“ s Maďarmi (takisto ako Česi s Nemcami) a nežiadalo sa nám nastaviť zrkadlu naše vlastné krivé gamby. Priveľa novonárodovcov chcelo zakryť svoje nielen lustračné, ale najmä celkom reálne „hriechy“ poukazom na svoje dovedy nikomu neznáme národné cítenie, priveľa novodemokratov uverilo v tú najhrubšiu čiaru, najmä však zabudlo v súvislosti so svojou minulosťou na pokoru, aspoň tú minimálnu. Predovšetkým nemalo záujem zamyslieť sa nad sebou v uplynulom štyridsaťročí, keď, s Václavom Havlom hovoriac, „každý bol tak trošku obeťou, každý bol tak trošku spolutvorcom režimu“, keď, ako píše Péter Esterházy vo svojom až na samú dreň komunistického režimu siahajúcom románe Opravené vydanie, napríklad aj ten kádárovský socializmus „fungoval s naším súhlasom (s nepatrnými úškrnami a ksichtením)“. A filmový režisér István Szabó, zovšeobecňujúc aj svoju vlastnú tvorivú skúsenosť, hovorí, že „ľudia, ktorí v minulom režime vydávali knihy alebo nakrúcali filmy a od štátu dostávali ceny a vyznamenania, len v daných podmienkach uskutočňovali svoje plány. Nemôžu preto dnes tvrdiť, že ich totalitný režim prenasledoval. A medzi nich patrí aj ja. Som produkt minulého režimu“, priznáva Oscarom ovenčený Maďar a vysvetľuje: „Od roku 1938, keď som sa narodil, sa politický režim v Maďarsku

zmenil v podstate osemkrát... Je možné, aby človek v priebehu svojho života uveril jednej, druhej i tretej ideológii a môže byť lojálny prvej, druhej i tretej vládnucej vrstve. Ale existuje hranica, keď neustála zmena viery a lojality vedú k bezcharakternosti“. To však, samozrejme, nič nehovorí proti tomu, že reflexia týchto čias, predovšetkým intelektuálna a umelecká, by mohla mnohé o nás, produktoch režimu, bližšie osvetliť. Napriek tomu, že, ako inde píše Václav Havel, jedným z dôvodov jej deficitu môže byť i fakt, že komunistickou stranou prešlo v niekdajšom Československu od roku 1945 do roku 1989 údajne sedem miliónov občanov, v lepšom prípade našich príbuzných, priateľov... Pri páde režimu ich bolo vyše poldruha milióna.

10

Nikto asi u nás, ale ani v širom okolí v novembri 1989 netušil, že by sa mohol dožiť lepších čias, dôstojného života v demokracii a tak sa ľudia pokúšali – v rámci reálnych možností – dať svojmu životu nejaký zmysel cez prácu, aktivity, ktoré ich dokázali uspokojiť. Išlo to aj v umení, vede, intelektuálnej sfére, hoci neraz s odretými ušami, teda s kompromismi, ktoré spomína aj citovaný maďarský režisér (a vedeli by s ním vari súhlasiť i jeho kolegovia – Wajda, Zanussi či Hollý, Jakubisko, Menzel... A čo ešte herci, ktorých hriechy, zdá sa, prevzala na seba len Jiřina Švorcová, tí ostatní by si mohli iba spomenúť napríklad na osudy Vlastu Buriana i ďalších hercov a herečiek z protektorátnych čias a radšej zabudnúť na ilúziu o svojich zneužitých tvárach).

Vráťme sa však z týchto výšok a pripomeňme si znova, že väčšina ľudí v tých časoch totalitných, v ktorých im prišlo žiť, lebo sa do nich jednoducho narodili, mala záujem prežiť, prispôbiť sa (robí to napokon aj teraz, ale nemusí byť preto v Zväze československo-sovietskeho priateľstva, v zväze mládeže, v bábkových stranách či jednej vedúcej, ale zasa tiež si pomôže, keď v nejakej, podľa možností vládnucej, sa – slobodne – angažuje, presnejšie chce mať lepšie!). Napriek všetkým teóriám o ríši zla, napriek všetkej narastajúcej pochybnosti o budúcnosti komunizmu (ale, ešte raz: ruku na srdce, kto čo i len tušil, že jeho koniec vôbec môže prísť a už vonkoncom, že môže mať ten happeningový ráz?!), napriek mnohým teoretikom pádu komunizmu, dlho, predlho si nikto nevedel predstaviť, že komunizmus sa zrúti takrečeno samospádom, akoby sám od seba, že tie stámilióny jeho prispôsobivých budovateľov sa raz – v mase, dave, nie jednotlivo (na to treba inú odvahu, vlastnú len desiatkam, maximálne stovkám, aj preto ich nemáme radi, že ich bolo tak málo!) postavia na námestie a budú chcieť – slobodu. Niežeby niektorí o nej nesnívali, ale ibaže – snívali.

A tak, na Slovensku osobitne, v tom čase normalizačnom, teda necelom dvadsaťročí do roku 1989, nebolo lídra, ani lídrov, nebola vízia, bol skôr podzemný zápas katolíkov o slobodu vierovyznania, nepodzemný, ale ani nie nadpozemský zápas reformných komunistov, ktorí

dvadsať rokov snívali, no tiež iba snívali, svoj obrodný sen o návrate k myšlienke socializmu, hoci s ľudskou tvárou, bolo úsilie ekologov, ktoré malo na svojom relatívne úzkom priestore reálne najviditeľnejšie črty protirežimnosti (ako vždy, teda aj dnes) a bolo ešte tichšie úsilie salónnych demokratov, intelektuálov, ktorí sa verejne pokúšali roztláčiť priestor pre slobodné myslenie a umenie v medziach zákona, či aspoň trochu ich prekračovať. (A tých asi najväčšmi môže škriekať, že sa nedokázali skôr pridať k disentu, že sa, skrátka, trochu minuli s veľkými dejinami, hoci pre ich zmenu niečo urobili. Iná vec je, že ani ten disent o nich veľmi nestál.)

Na Slovensku táto „zmeska“, ktorá sa dovoľavala starých priateľstiev ľudákov, reformných i menej reformných komunistov, enviromentalistov i salónnych demokratov a intelektuálov spôsobila, že turčiansky moralizátor, ktorý v luteránskej Tvorbe dnes súdi živých i mŕtvych, žiadny hrdina, nieto mučeník, ešte včera bozkal (doslova) chlpatú ruku matičnému predsedovi, členovi komunistického úvé, že sa stierali hranice medzi obeťami a páchatelmi. Ale spôsobila aj to, že sme sa, ako už neraz, vedeli „dať dokopy“ takrečeno naprieč spoločnosťou, že sme si často dokázali pomáhať (koľkým včerajším „prenasledovaným“ aj prenasledovaným tak napríklad naozaj pomohol člen politbyra Miroslav Válek či iný člen úvé Vladimír Mináč, aj to by vari mohlo byť položené na váhy dejín, prinajmenšom ich osobných – zoznam prenasledovaných aj „prenasledovaných“ vo Válkovom ministerskom Ústave umeleckej kritiky a divadelnej dokumentácie či v Mináčovej Matici slovenskej by z tohto pohľadu isto nebol nezaujímavý, skôr naopak). Aj my by sme mohli nakrútiť niekoľko seriálov na tému „Ako sme si pomáhali“, hoci možno viac dielov by mali tie s témou „Ako sme sa udávali“. Oba seriály by sa mohli dávať na preskáčku pod spoločným názvom (identickým s názvom vynikajúcej knihy Slavenky Drakuličovej, Ako sme prežili komunizmus, lebo naozaj sme si pomáhali a zároveň sa udávali, či aspoň držali po krkom). Toto síce nemuselo mať vždy farbu slovenskej trikolóry (a propros, do roku 1989 vskutku – pre vojnové konotácie – tabuizovanej!), aj keď v rámci normalizačného Československa bolo Slovensko naozaj krajinkou, kde sme si asi v oficiálnej i sivej zóne viac pomáhali ako napríklad Česi, ktorí vo svojom príslovečnom radikalizme sa ostro diferencovali na páchatelov a obeť, napokon aj počet disidentov o tom čosi svedčí, nehovoriac o tom, že slovenská intelektuálna a umelecká elita bola v tom čase reálne homogénnejšia, držala viac pospolu (no nie z nejakých nacionalistických dôvodov) ako česká, diferencovaná veľmi ostro na oficiálnu a disidentskú, samizdatovú a exulantskú. V tomto sme sa – vtedy! – zdá sa, naozaj aj v mene prežitia, prispôsobenia, osobitnej solidarity, dokázali dať dokopy. Nepriateľ – nesloboda – bol predsa len spoločný. Akoby nás, len zdanlivo paradoxne, rozdelila sloboda, demokracia (dnes sa ukazuje, že by to mala byť najmä „láska“ k národu). Sloboda zas Čechov, naopak, čo ako dve desaťročia ostro rozdelených, predsa len spojila či aspoň tak patologicky nerozštiepila. Nebola by to márna téma na hlbšiu reflexiu o našej schizofrenickej duši, keby dnes obe jej polovice neboli znova tak zablokované. Keby tu dnes opäť neboli, tak ako pred rokom 1998, dve Slovenská, ktoré fakticky nekomunikujú (a nemyslím teraz na politiku), ba sa načisto míňajú.

11

Už som si myslel, že som im nestál za to, aby si ma všimli, že som bol načisto nezaujímavý či bezvýznamný, sivý, ako mnohí iní, ktorí si sem-tam z režimu utáhovali a sem-tam sa kriticky, ale skôr v alúziách, vyjadrovali k realite, ktorú som, ako takmer všetci, považoval za večnú. Keďže sa okolo mňa pohybovali – nie síce často, no zase ani nie málo – ľudia, ktorých „našiel“ lustračný nález, takmer sedemnásť rokov po, v lete 2006 som sa rozhodol, že sa predsa len opýtam, či naozaj nebol o mňa záujem. Z príslušného odboru ministerstva vnútra som sa dozvedel, že mám aj nemám dokument o mojej „odbojovej“ činnosti, že druhá správa toho ministerstva zaviedla na mňa 10. novembra 1989 (!) zväzok s takým a takým registračným číslom pod názvom „Dialóg“, kategórie PO (preverovaná osoba). Druhá a posledná veta tohto môjho dôležitého dokumentu lakonicky oznamuje, že „tento zväzok však bol 7. 12. 1989 zničený“. Moje ani nie mesačné sledovanie a „prenasledovanie“ sa tak skončilo dosť neslávne, takpovediac bez vyvrcholenia.

Pravda je, že v tom čase rokov 1988-1989, keď som viedol redakciu Slovenských pohľadov (v ktorej pracovali Ján Štrasser, Dušan Dušek, Valér Mikula, Milan Šútovec, Peter Uličný, Milan Zemko a iní, a v redakčnej rade sedeli Ladislav Ballek, Pavel Bunčák, Klára Jarunková, Vladimír Mináč, Július Noge, Vladimír Petřík, Štefan Strážay, Peter Zajac), som sa dosť často vyjadroval o potrebe integrovania oficiálneho (teda nášho!), samizdatového a exilového literárneho okruhu, teda dialógu medzi nimi, čo bol, samozrejme, najmä kardinálny problém českej literatúry. Naposledy v rakúskom týždenníku Die Woche, ktorý priniesol môj text tohto druhu 20. novembra 1989 na obálke s fotografiou z legendárnej demonštrácie na pražskej Národnej triede. Dnes sa to možno zdá marginálne, ale v čase, keď ešte nebolo nič jasné, hoci, len zdanlivo paradoxne, ruská glasnosť a perestrojka nám trochu dávali krídla, boli tieto snahy o zjednotenie literatúry – napriek tomu, že takpovediac viseli vo vzduchu – „revolučné“. V Čechách pre ne nebolo v oficiálnej literatúre takmer vôbec sluchu. Skôr sa dalo o tom hovoriť so spisovateľom Jaroslavom Čejkom, v tom čase vedúcim oddelenia kultúry Ústredného výboru Komunistickej strany Československa, než so starými ortodoxnými neostalinistami vo zväze spisovateľov. Napokon, aj v Čejkovej, teda mladšej generácii, bolo dosť oportunistov, ktorí čakali, že vystriedajú starých bez boja. Aj preto ich november zaskočil a zväčša poslal do minulosti spolu s tou starou a staršou garnitúrou.

Spomínam to aj preto, že na Slovensku, kde nebola v literatúre a v kultúre taká výrazná a masová ostrá stratifikácia, kde sa na prstoch dvoch rúk dali zrátať disidenti aj exulanti, sme sa pokúšali veci riešiť „v medziach zákona“, každý s mierou vlastnej občianskej slušnosti, statočnosti či nebudaj odvahy. Tá sivá zóna mala pomerne veľký rozptyl – zmestili sa do nej tí, ktorí sa netešili ani z 50. rokov, ale v 70. rokoch sa zmiešali s tými vyškrtnutými, vylúčenými reformnými

komunistami, z ktorých – osobitne na Slovensku – sa len veľmi úzka vrstva vyprofilovala do aktívneho disentu.

Ja som v tom čase nepovažoval za osobitné hrdinstvo, že som pretláčal myšlienku spojenia literatúry, neostalinistom, normalizátorom pri moci isto nie blízku. Nebolo to už koncom 80. rokov také riskantné ako v 70. či na začiatku 80. rokov. Keď sme od roku 1988 začali redigovať Slovenské pohľady (reprezentatívny literárny časopis Zväzu slovenských spisovateľov, platený štátom, teda ministerstvom kultúry), už po prvom čísle básnik Pavel Koyš, čerstvý minister kultúry (po takmer dvadsaťročí ministrovania Miroslava Válka, ktorému robil prvého námestníka), vyhlásil, že sme kontrarevolučný časopis, asi rok sa so mnou nerozprával, ale nikoho sa to existenčne ani inak nedotklo, čo, pravdaže, v 70. rokoch by nebolo bývalo mysliteľné. Chcem tým len znova zopakovať, že tieto a iné postoje už v tom čase deravej totality nemali v našich očiach charakter nejakého hrdinského boja, ale postupného zápasu o rozširovanie priestoru pre slobodné myslenie, pre oddelenie hodnôt od ich opaku. A medzi tie hodnoty bolo treba integrovať v literatúre aj exil a samizdat, resp. okruh tzv. proskribovaných autorov, zväčša vylúčených a vyškrtnutých (to boli dve oficiálne kategórie, ktoré mali pre postihnutých značný dosah) komunistov, ktorí takmer dvadsať rokov nepatrili (inkluzíve im na roveň postavených nestraníkov) vlastne ani do oficiálneho, ani do samizdatového okruhu, ale boli skôr občanmi aj autormi druhej kategórie a s publikovaním mali väčšinou komplikácie. Boli veľmi zreteľnou súčasťou normalizácie, teda nenormality. Najmä oni boli často odkázaní na pomoc Mináča, Válka a iných dobrodincov, ktorí konali tieto záchranné práce (o takej banalite, akú predstavovalo štúdium detí, nehovoriac). Takýchto, jemne povedané anomálií tých čias by sa, samozrejme, dalo vymenovať isto mnoho, sú súčasťou osobnej pamäti každého, kto tie časy trochu vedomejšie prežíval, stali sa súčasťou pravidiel hry režimu, v ktorom mala isto obľudnú rolu predovšetkým eštébé. Aj preto však, spoliehať sa na jej „pramennú bázu“, zdá sa, nie je najlepšie. Nielen preto, že nie som sám, ktorého zväzok bol zničený, ale najmä pre úroveň tých malých i väčších zločincov, často aj hlupákov, ktorí ľudí takto šikanovali a týrali, pod ktorých „prácou“ sa tie zväzky, ako sa pekne píše, „zaviedli“. Pravdu má však aj Václav Havel, ktorý v rozhovore pre Lidové noviny v decembri 2005 hovorí, že tí, proti ktorým bol lustračný zákon namierený, sa musia smiať – „tí predsa v žiadnej štátnej správe nie sú. Tí sú vo sfére ekonomickej, vedú ohromné podniky a zarábajú mesačne milióny“. Maďarský sociológ Iván Szélényi hovorí o časoch pionierskeho privatizovania koncom prvej polovice 90. rokov ako o veľkej bankovej lúpeži, ktorá však podľa neho nemohla prebiehať bez vedomia nových politických elít, ktoré uzavreli tichú alianciu s významnou časťou starej, prevažne ekonomickej elity. Nie je predsa tajomstvom, že socialistickí „kapitáni priemyslu“, ako sa im pekne hovorilo koncom 80. rokov, sa už vtedy transformovali na silnú ekonomickú lobby, ktorá sa v 90. rokoch chytila novej príležitosti a zúročila svoje kapitánstvo na generálske ekonomické pozície, ktoré postupne opantali a dodnes opantávajú, teda určujú, usmerňujú politiku. Takto sa vlastne

veľmi rýchlo a zdanlivo veľmi prirodzene udialo to, čo inde (aj v USA) pripravovali oveľa dlhšie a čoho výsledky sa dnes prejavujú tak výrazne nielen v slovenskej či českej politike a verejnom živote. Čo, pravdaže, občan-volič málokedy dokáže reflektovať, kým sa mu to nespojí s nejakým veľmi očividným škandalom. Lebo tí občania, nesmieme sa na nich preto hnevať, nebudú participovať na našich sebabičovaniach, obviňovaniach, sebakritikách či sebareflexiách, nebudú sa hanbiť za včerajšiu či dnešnú kolaboráciu, ani o nej nevedia, učia sa dejiny, ktoré im každý nasledujúci režim ponúka – v učebniciach.

Dejiny 20. storočia však sú dejinami ich prepisovania. Škoda, že sa ešte nikto nepokúsil o porovnávaciu štúdiu učebníc dejepisu – prinajmenšom od monarchie po dnešok. Za ten krátky čas prešli šiestimi-siedmimi revíziami, ktoré vždy v mene ešte svetlejšej budúcnosti mustrovali minulosť, prepisovali životopisy i dejiny. Robia tak doteraz!

12

Dnes, skoro dve desaťročia po novembri '89 sme, nielen na Slovensku, v mravnej kríze, ktorá nás našla (tak to už zrejme v dejinách chodí) akosi sama od seba a ako zvyčajne, nepripravených. Isto aj preto, že sme sa neprepracovali ani k minimálnej katarzii, že sme sa prirýchlo a prilacno prehupli z ríše zla do ríše trhu (v ktorej sa ako ryby vo vode cítia protagonisti tej prvej), hoci chvalabohu aj demokracie (v ktorej sa zasa predsa len lepšie cítia tí biedni intelektuáli či iní pochybovači, ktorí neboli šťastní predtým, ale nemajú často dôvod vyskakovať od radosti ani dnes). Aj preto však, že sme sa v tých uplynulých desaťročiach tak premiešali, aj preto, že niet toho lustračného zákona či ústavu zločinov komunizmu a národného socializmu, ktorý by dal veci na poriadok, po ktorom neznalci dejín vždy túžia, žijeme v traume, na ktorú by malo byť liekom skôr umenie, intelektuálna reflexia, než naháňanie „lustrátov“ či amatérske hľadanie otcov a praotcov národa.

Oneskorený postkomunistický antikomunizmus, príznačný najmä pre časť politikov v Čechách, Poľsku, Maďarsku i u nás, je dnes už skôr iba svedectvom toho, že k vyrovnaniu s minulosťou nedošlo vtedy, keď to možno mohlo mať praktický či administratívny význam (ale to by neraz „postihlo“ aj aktérov zmeny, ktorých zväčša i tak následne zomleli mlyny, čo pozerajú najmä vlastných). Keďže však sme pristúpili na istý happening, a nie krvavý prevrat, aj prostriedky v ňom použité nemali balkánsky, ale, veríme, že stredoeurópsky rozmer, čím nemyslím len na operetu. „Krvavo“ sa dalo vyrovať s reálnou vojnou (druhou svetovou), na studenú bola iná odpoveď ako norimberský, ale i pražský či bratislavský povojnový tribunál. Najmä keď odprvoti boli medzi aktérmi dohodnutej zmeny všetci, obeť i páchatelia, i tichí či o trošku hlasnejší prispôsobivci.

Naozaj nemožno pchať všetkých aktérov totalít 20. storočia do jedného vreca, či ako píše Václav Bělohradský, „len idiot môže pchať komunizmus a nacizmus pod jednu, v studenej

vojne narýchlo postavenú strechu s názvom ‚totalitarizmus‘ a potom klásť krivé znamienko rovnosti medzi ľuďmi, ktorí bojovali za sociálnu rovnosť, za emancipáciu robotníckej triedy, a rasistov, ktorí likvidovali Židov a Slovanov a budovali árijskú ríšu od Uralu až po Atlantik“. A z vlastnej skúsenosti dodáva: „Klame, kto tvrdí, že život v komunistickom Československu bol len životom utlačovaných: študoval som v šesťdesiatych rokoch filozofiu v kultúrnej bohatej a rozmanitej spoločnosti a relatívnej slobode. Napokon, sloboda je vždy len relatívna, až sa takmer vytráca z našich všedných dní, ako vie každý, kto sa stretával so záujmami kapitálu a „musel z kola von“.“ Aj taká je pamäť liberála, filozofa, exulanta, ktorá, samozrejme, hovorí i o tom, že dejiny u nás sa nediali len tak, že my sme boli obeť raz nemeckej, inokedy sovietskej importovanej ideológie a praxe a dejiny tvorili povstalci a partizáni či disidenti a iný skrytý odboj a národné prebudenie v novembri '89. Ani po druhej svetovej vojne sa nepodarilo nájsť najlepšie riešenia na bezprávie (a to bola nejaká vojna!) – odsun, tresty, odškodnenia atď. Nejde to, zjavne, ani dnes, keď, devätnásť rokov po, chceme v strednej Európe nariadiť ústavy pamäti, pamätníky neslobody, hovoriť o zlyhaní elit (kedy nezlyhali?), o nedostatočnom národnom charaktere a napokon vlastne o akomsi nediferencovanom štyridsaťročnom temne, u nás nota bene päťdesiatročnom, ak k tomu ešte prirátame maďarizáciu do vzniku Československa a českizáciu po roku 1918, tak sa možno ukáže, že sme žili v neslobode kontinuálne, lebo ako hovorí citovaný Václav Bělohradský, sloboda je vždy relatívna, až sa takmer vytráca z našich všedných dní... Presnejšie, môžeme slobodne vysloviť svoj názor, ibaže naň už nikto nie je zvedavý, nikoho nezaujímajú...

Bývajú v dejinách situácie, keď sa národ, spoločnosť musia dištancovať od svojej minulosti, nehovoriac o výnimočných pokusoch o kritickú sebareflexiu. Toho radikálneho, skôr jednoduchého dištancovania sme si užili dosýtosť – po roku 1918, keď sme zavrhlí monarchiu, uhorský politický systém, po roku 1939, keď sme zavrhlí režim, ideológiu prvej československej demokratickej republiky a „zvolili“ sme totalitu fašistického menšieho zla, po roku 1945, keď sme odvrhli slovenský štát en bloc, po roku 1948, keď sme odvrhli takpovediac všetko v mene inej totality – diktatúry proletariátu, po roku 1970, keď sme revitalizovali komunistický režim na – oproti 50. rokom – mäkšej, ale normalizačne poklesnutejšej úrovni napriek formálnej federácii, po roku 1989, keď sme opäť zavrhlí všetko, hoci aj za pomoci komunistov, či dohodnutej zmeny, ktorú mnohí dlho nechápali, po roku 1993, keď sme zavrhlí obdobie posledných troch rokov, a svojím spôsobom aj po voľbách roku 1998, keď vlastne došlo k zmene režimu. Teraz, po roku 2006 ako keby sme chceli revitalizovať tie horšie stránky z reflexie minulosti všetkých režimov dokopy...

V takejto historickej kuca-pace intelektuál však už nemá chuť skúmať zločiny komunizmu, fašizmu, ani kapitalizmu, feudalizmu, kolaborácie, udávania, kompromisov, oportunistiku, ale ani hrdinstva, mučeníctva en bloc, môže len pochybovať – predovšetkým o sebe, jednotlivo, individuálne, osobne. Skúmať, kde boli hranice jeho strachu, pre ktoré robil kompromisy, ale

aj, kde sa ich snažil a dokázal napriek všetkým limitom prekonávať. Intelektuál, umelec, na rozdiel od tých miliónov, ktoré si v lepšom prípade užívajú vytúžený konzum, toto svedectvo – aj tým hluchým a slepým miliónom – stále dlhuje.

Inak, pravdaže, ten novodobý čo ako anachronický záujem o našu minulosť by konečne mohol vyvolať to, čo nám tak nástojičivo dlho chýba: skutočnú kritickú diskusiu o zmysle našich dejín. U nás, ak sa niekedy jej náznaky objavili, mali vždy politicky účelový, resp. konfesiónálny ráz. Neboli spormi o interpretáciu, ale o manipuláciu dejín. O ich vlastnenie.

Ďalej sme sa veľmi neposunuli ani v tej vysnívanej, nie vybojovanej demokracii...

Doc. PhDr. Rudolf Chmel, DrSc. je slovenským literárnym vedcom, diplomatom, politikom. Je autorom viacerých kníh a šéfredaktorom časopisu OS – Občianska spoločnosť. Momentálne pôsobí v Prahe, ako riaditeľ a Ústavu slavistických a východoeurópskych štúdií na Karlovej univerzite.

Bližšie: <http://kabinetslovakistiky.wz.cz/article.php?id=20>